

تاریخ تصوف (۱)

دکتر مهدی دهباشی - دکتر سید علی اصغر میرباقری فرد

تهران

۱۳۸۴

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

الهیات (ادیان و عرفان، فلسفه و کلام) ۱۳

دهباشی، مهدی، ۱۳۳۷.
تاریخ تصوف (۱) / مهدی دهباشی، علی اصغر میرباقری فرد. — تهران: سازمان مطالعه
و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، ۱۳۸۴.
۱ ج. — («سمت»: ۹۹۸. الهیات (ادیان و عرفان، فلسفه و کلام): ۱۳)
ISBN 964-530-043-6 بها: ۲۱۵۰۰ ریال: (ج. ۱)

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.
ص. ۶. به انگلیسی: Mehdi Dehhashi, Ali-Asghar Mirbagherifard. The
History of Mysticism (1).

کتابنامه: ص. ۲۹۷-۳۰۶؛ همچنین به صورت زیر نویس.
۱. تصوف — تاریخ. ۲. عرفان — تاریخ. الف. میرباقری فرد، علی اصغر، ۱۳۴۲.
ب. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت). ج. عنوان.
۲ ت ۱۷۵/د ۹ BP ۲۹۷/۸۹
کتابخانه ملی ایران ۴۱۷۶۰-۴۴م

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

تاریخ تصوف (۱)

دکتر مهدی دهباشی، دکتر سید علی اصغر میرباقری فرد

چاپ اول: زمستان ۱۳۸۴

تعداد: ۱۰۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: سمت

چاپ و صحافی: سازمان چاپ و انتشارات، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

قیمت ۲۱۵۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و عوامل
توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

آدرس ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)،
روبروی پمپ گاز، کدپستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۴۴۲۴۶۲۵۰-۲.

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

کلیه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه برداری، ترجمه و جز اینها برای «سمت» محفوظ
است (نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است).

سخن «سمت»

یکی از اهداف مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاهها بوده است و این امر، مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبنایی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مباحثی و مسائل این علوم است.

ستاد انقلاب فرهنگی در این زمینه گامهایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می کرد که سازمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۶۳/۱۲/۷ تأسیس «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها» را که به اختصار «سمت» نامیده می شود، تصویب کرد.

بنابراین، هدف سازمان این است که با استمداد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان و استادان متعهد و دلسوز، به مطالعات و تحقیقات لازم پردازد و در هر کدام از رشته های علوم انسانی به تألیف و ترجمه منابع درسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند.

دشواری چنین کاری بر دانشمندان و صاحب نظران پوشیده نیست و به همین جهت مرحله کمال مطلوب آن، باید به تدریج و پس از انتقادهای و یادآورهای پیاپی ارباب نظر به دست آید و انتظار دارد که این بزرگواران از این همکاری دریغ نورزند. کتاب حاضر برای دانشجویان رشته الهیات گرایش ادیان و عرفان در مقطع کارشناسی به عنوان منبع اصلی درس «تاریخ تصوف (۱)» به ارزش ۲ واحد تدوین شده است. امید است که علاوه بر جامعه دانشگاهی، سایر علاقه مندان نیز از آن بهره مند شوند.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این سازمان را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان	پیشگفتار	نه
۱	فصل اول: جایگاه عرفان و تصوف در معارف و علوم اسلامی		
۱	تقسیم‌بندی علوم اسلامی		
۱	الف) تقسیم‌بندی علوم بر مبنای موضوع		
۳	ب) تقسیم‌بندی علوم بر مبنای روش		
۹	تعریف عرفان و تصوف		
۱۳	تفاوت عرفان و تصوف		
۱۴	اشاره‌ای به تعاریف متقدمان از تصوف		
۱۵	سیمای عارفان در نهج‌البلاغه		
۱۶	تفاوت عارف و زاهد و عابد		
۱۸	عرفان: عرفان نظری و عرفان عملی		
۱۹	عرفان نظری		
۲۱	عرفان عملی		
۲۴	بررسی وجوه اشتقاق کلمات «صوفی» و «تصوف»		
۲۵	وجوه اشتقاق کلمات «صوفی» و «تصوف» از دیدگاه اهل تصوف		
۳۳	فصل دوم: سرچشمه عرفان اسلامی		
۴۵	جایگاه عرفان و تصوف در نظر فقها، متکلمان و فیلسوفان		
۴۶	نظر برخی از محدثان، فقها و متکلمان اسلامی		
۴۶	نظر اباحیگران		
۴۷	نظر منتقدان منصف		

۵۲	فصل سوم: سیر تصوف و عرفان اسلامی از آغاز تا قرن هفتم هجری
۵۲	تصوف و عرفان اسلامی در قرن دوم هجری
۶۴	زهاد و مشایخ صوفیه در قرن دوم هجری
۶۵	تألیفات عرفانی در قرن دوم هجری
۶۷	تصوف و عرفان اسلامی در قرن سوم هجری
۷۵	۱. ابوسلیمان دارانی
۷۸	۲. حاتم اصم
۸۰	۳. حارث محاسبی
۸۳	۴. ذوالنون مصری
۸۶	۵. ابوتراب نخشبی
۸۸	۶. سری سقطی
۸۹	۷. یحیی بن معاذ رازی
۹۰	۸. بایزید بسطامی
۹۳	۹. ابوحفص حداد
۹۵	۱۰. سهل تستری
۹۶	۱۱. ابوسعید خراز
۹۹	۱۲. ابراهیم خواص
۱۰۱	۱۳. ابوالحسین نوری
۱۰۱	۱۴. عمرو بن عثمان مکی
۱۰۳	۱۵. ابوعثمان خیری
۱۰۵	۱۶. جنید بغدادی
۱۰۸	تصوف و عرفان اسلامی در قرن چهارم هجری
۱۱۰	۱. ابوبکر واسطی
۱۱۲	۲. ابوعلی رودباری
۱۱۳	۳. عبدالله بن محمد مرتعش نیشابوری
۱۱۵	۴. شبلی بغدادی
۱۱۷	۵. ابوالعباس سیاری

- ۱۱۸ ۶. ابو عبدالله خفیف شیرازی
- ۱۲۰ ۷. ابوالقاسم ابراهیم نصر آبادی
- ۱۲۱ ۸. ابونصر سراج
- ۱۲۲ ۹. ابوبکر کلآبادی
- ۱۲۳ ۱۰. ابوطالب مکی
- ۱۲۵ تصوف و عرفان اسلامی در قرن پنجم هجری
- ۱۲۶ ۱. ابوعلی دقاق
- ۱۲۸ ۲. ابو عبدالرحمن سلمی
- ۱۲۹ ۳. ابوالحسن خرقانی
- ۱۳۱ ۴. ابو سعید ابوالخیر
- ۱۳۳ ۵. ابوالحسن هجویری
- ۱۳۶ ۶. ابوالقاسم قشیری
- ۱۳۸ ۷. خواجه عبدالله انصاری
- ۱۴۲ ۸. ابو حامد محمد غزالی
- ۱۴۷ تصوف و عرفان اسلامی در قرن ششم هجری
- ۱۴۹ ۱. احمد غزالی
- ۱۵۲ ۲. عین القضاة همدانی
- ۱۵۵ ۳. یوسف بن ایوب همدانی
- ۱۵۷ ۴. سنایی غزنوی
- ۱۶۰ ۵. عبدالقادر گیلانی
- ۱۶۲ ۶. شیخ اشراق
- ۱۶۴ تصوف و عرفان اسلامی در قرن هفتم هجری
- ۱۶۷ ۱. روزبهان بقلی
- ۱۶۹ ۲. نجم الدین کبری
- ۱۷۱ ۳. عطار نیشابوری
- ۱۷۴ ۴. شهاب الدین ابوحفص عمر سهروردی
- ۱۷۶ ۵. ابن عربی

صفحه	عنوان
۱۸۸	۶. سعدالدین حمویه
۱۹۱	۷. نجم‌الدین رازی
۱۹۴	۸. جلال‌الدین محمد بلخی
۱۹۸	۹. عزیزالدین نسفی
۲۰۲	فصل چهارم: سیر و سلوک
۲۰۵	منازل سیر و سلوک
۲۰۵	دیدگاه بزرگان دین و عرفا درباره منازل سیر و سلوک
۲۱۹	نتیجه‌گیری و جمع‌بندی کلی از مراحل سیر و سلوک
۲۲۰	منزل اول: یقظه و انتباه
۲۲۱	منزل دوم: اراده و طلب
۲۲۴	منزل سوم: تزکیه نفس
۲۴۵	منزل چهارم: احوال
۲۶۷	منزل پنجم: عشق
۲۷۰	منزل ششم: سکر و حیرت
۲۷۲	منزل هفتم: فناء فی الله و بقاء بالله
۲۷۵	منزل هشتم: توحید
۲۷۹	تفسیر عرفانی قرآن و مفسران نخستین
۲۹۰	سلسله‌ها و فرقه‌های مشهور صوفیه تا قرن هفتم هجری
۲۹۵	فرقه‌های مردود صوفیه
۲۹۷	منابع

پیشگفتار

عرفان اسلامی از زمان پیدایش و شکل‌گیری تاکنون مسیری طولانی و پرفراز و نشیب را پشت سر گذاشته است. اطلاعاتی که از تاریخ پر رمز و راز عرفان اسلامی به دست ما رسیده چندان زیاد نیست و بسیاری از زوایای آن مبهم و ناشناخته مانده است. بسیاری از منابع از میان رفته و منابعی که باقی مانده تنها درباره بخشی از تاریخ تصوف ما را آگاه می‌سازند. مهم‌ترین منابع در این زمینه متون عرفانی و به‌ویژه تذکره‌هایی هستند که بخش زیادی از مطالب آنها با مستندات تاریخی تعارض دارد و برای روشن ساختن نقاط مبهم تاریخ تصوف چندان سودمند نیست. با این حال تعداد منابعی که از آنها می‌توان اطلاعات مناسب در این زمینه به دست آورد قابل توجه است.

در بررسی تاریخ تصوف ضروری است به عناصر و عوامل گوناگون در زمینه‌های پیدایش تصوف و چگونگی شکل‌گیری آن، رابطه تصوف با مسائل اجتماعی و سیاسی، احوال و آرای مشایخ و سیر تألیف متون عرفانی توجه شود. در این گونه بررسیها همچنین ضروری است مبانی و اصول عرفانی و چگونگی تطور آن تبیین شود.

در واقع، تاریخ تصوف یکی از حوزه‌های مهم تحقیقی در اقلیم عرفان اسلامی است که با تشریح عناصر مختلف که در شکل‌گیری و سیر عرفان اسلامی نقش مهمی داشته‌اند و همچنین تحلیل رابطه آنها با یکدیگر می‌کوشد تصویری روشن از سیمای عرفان اسلامی، در هر دوره ارائه و ویژگیهای عرفان را در دوره‌های مختلف تبیین کند.

اگر توفیق الهی رفیق راه شود قرار است در یک مجموعه سه جلدی با عنوان تاریخ تصوف سیر و تطور عرفان اسلامی از آغاز تاکنون بررسی و تحلیل شود. به سبب آنکه مجال کتابهای درسی چندان فراخ نیست تا بتوان این دوره طولانی را به تفصیل بیان کرد به‌ناچار راه اختصار در پیش گرفته شد تا در حد ممکن به صورت گزیده بتوان به محورهای مهم در تاریخ تصوف اشاره کرد. از این مجموعه با عنايات الهی جلد اول آماده چاپ است و ان شاء الله جلد های دوم و سوم نیز در آینده‌ای نزدیک برای چاپ آماده خواهد شد.

برای فراهم آوردن مقدمات، تألیف و چاپ این کتاب از حمایت مسئولان محترم

سازمان مطالعه و تدوین «سمت» به‌ویژه رئیس فرزانه و عالم آن سازمان یعنی جناب آقای دکتر احمدی برخوردار بودیم که در اینجا از همه آن بزرگواران صمیمانه سپاس‌گزاری می‌کنیم. همچنین از کارشناسان و کارکنان محترم آن سازمان که در مراحل مختلف با کوششهای صادقانه مقدمات چاپ کتاب را فراهم کردند تشکر می‌کنیم. پیشاپیش امتنان خود را از محققان و همکاران عزیزی که ما را با انتقادهای و راهنماییهای خویش یاری فرمایند تا در چاپهای بعد از دیدگاههایشان بهره‌مند شویم اعلام می‌داریم.

و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین

مؤلفان